

**Prawne aspekty struktury ustrojowej i działań operacyjnych
prowadzonych wobec Kościoła Katolickiego
przez Urząd do Spraw Wyznań w latach 1950–1975.
Recenzja monografii Michała Krawczyka *Struktura
organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań
w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem*,
Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu
Przyrodniczo-Humanistycznego 2022, ss. 248**

Legal aspects of the structure and operating activities of the Office for Denominational Affairs related to the Catholic Church in the Years 1950–1975: Review of Michał Krawczyk's monograph *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem*, Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, pp. 248

BARTOSZ NOWAKOWSKI*

 <https://orcid.org/0000-0002-7182-4600>

Streszczenie: Niniejszy artykuł stanowi krytyczne omówienie monografii Michała Krawczyka pt. *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem* (Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego, 2022) z uwzględnieniem innych badań dotyczących tytułowej problematyki. Recenzowana monografia prezentuje wybrane archiwalia z bogatych zasobów Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Odnoszą się one do struktury organizacyjnej urzędu i jej kolejnych przeobrażeń, nadzoru urzędu nad terenową administracją wyznaniową, formalnego zakresu uprawnień poszczególnych komórek organizacyjnych urzędu oraz treści aktów prawnych wydawanych przez ten organ. Pozwalają też na poznanie rzeczywistych celów realizowanych przez tę jednostkę i metod stosowanych dla ich osiągnięcia. Prezentacja powyższych materiałów źródłowych stanowi istotny wkład we współczesne badania dotyczące Urzędu do Spraw Wyznań, które – pomimo wydania na ten temat kilku ważnych opracowań – znajdują się wciąż na początkowym etapie.

Słowa kluczowe: komunizm; Kościół Katolicki; Urząd do Spraw Wyznań; polityka wyznaniowa; Polska Rzeczpospolita Ludowa; administracja wyznaniowa

* Dr hab., prof. UwS, Instytut Nauk o Polityce i Administracji, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet w Siedlcach, ul. Żytnia 39, 08-110 Siedlce, e-mail: bartosz.nowakowski@uph.edu.pl.

Abstract: The aim of this paper is to critically discuss Michał Krawczyk's monograph titled *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem* (Organizational structure and activities of the Office for Denominational Affairs in the years 1950–1975), published in 2022, taking into account other relevant research. Krawczyk's monograph presents selected sources from the rich archival material stored in the Archives of Modern Records in Warsaw. The material pertains to the organizational structure of the Office and its subsequent transformations, its supervision of domestic denominational administration, the formal scope of powers of its individual units and the content of legal acts issued by this body. The sources also provide insight into the Office's actual goals and the methods used to achieve them. The presentation of these source materials makes a significant contribution to the research on the Office for Denominational Affairs, which – despite the publication of some important works – is still at an early stage.

Key words: communism; Catholic Church; Office for Denominational Affairs; religious politics; Polish People's Republic; denominational administration

Wprowadzenie

Szeroki wachlarz zagadnień odnoszących się do Urzędu do Spraw Wyznań zajmuje ważne miejsce w badaniach naukowych historyków, socjologów, politologów i prawników. Jak trafnie zauważa D. Gucewicz, zagadnienia dotyczące tej jednostki administracyjnej władz komunistycznych pojawiają się niemal w każdej publikacji poświęconej dziejom kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce po II wojnie światowej. W literaturze tego przedmiotu dostrzega się jednak potrzebę dalszych badań mogących wypełnić wciąż istniejące luki. Jak wskazuje przywołany autor, jest to zapewne spowodowane koniecznością przeprowadzenia pogłębionych, a więc rozległych i czasochłonnych badań naukowych. Nie ulega jednak wątpliwości, iż rzetelne omówienie przedmiotowego zjawiska wymaga od badacza bardzo szerokiej kwerendy, obejmującej nie tylko archiwalia pozostałe po Urzędzie do Spraw Wyznań, ale także materiały operacyjne Milicji, Służby Bezpieczeństwa, instancji partyjnych różnego szczebla oraz administracji terenowej. Co więcej, dobra kwerenda powinna obejmować także źródła wytworzone przez drugą stronę, czyli instytucje kościelne. Zasadne mogłoby okazać się ponadto pozyskanie relacji żyjących świadków tamtych czasów, którzy musieli zmagać się z urzędnikami okresu PRL-u, określanymi jako tzw. wyznaniowcy, czy wreszcie sięgnięcie do memuarystyki¹. W zarysowany kontekst wpisuje się wydana w 2022 r. nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu

¹ Gucewicz 2020b, 15.

Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach publikacja dr. M. Krawczyka (adiunkta w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu w Siedlcach) zatytułowana *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem*.

1. Literatura i stopień zaawansowania badań naukowych

We wstępie do omawianej monografii autor informuje, iż motywem podjęcia badań naukowych w obszarze wyznaczonym jej tytułem jest fakt, iż problematyka stosunków pomiędzy państwem a Kościołem w czasach ustroju komunistycznego jest przedmiotem zainteresowania badaczy od lat, a w ciągu ostatniego trzydziestolecia doczekała się wielu opracowań i publikacji, jednak w głównej mierze z zakresu historii. Tym samym – jak stwierdza dalej autor (s. 5) – w funkcjonujących w obiegu opracowaniach stosunkowo mało uwagi poświęcono strukturze i działalności Urzędu do Spraw Wyznań – organu administracji państwowej, który w okresie od 1950 do 1989 r. stanowił jedno z głównych ogniw wytyczania i realizowania polityki wyznaniowej państwa. Zdaniem autora na tym polu funkcjonują jedynie artykuły autorstwa H. Misztala i A. Mezglewskiego², A. Nowakowskiego³ oraz w ograniczonym zakresie praca D. Mazurkiewicz⁴ (jednak tytuł dzieła H. Misztala oraz A. Mezglewskiego został błędnie zapisany we wstępie monografii, w prawidłowej formie został natomiast ujęty w wykazie bibliograficznym, s. 51)⁵. Mając powyższe na uwadze, można z jednej strony przyznać autorowi rację, iż literatura *explicite* odnosząca się do działalności i struktury Urzędu do Spraw Wyznań nie jest obszerna, choćby w porównaniu do opracowań prezentujących badania historyczne tej instytucji. Jednak z drugiej strony nie do końca można się z autorem zgodzić, gdyż wyszczególnione przez niego opracowania nie stanowią całości literatury dotyczącej

² Misztal, Mezglewski 2005.

³ Nowakowski 1998.

⁴ Mazurkiewicz 2007.

⁵ Poprawny tytuł publikacji brzmi: *Zarys kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań*. W dziele M. Krawczyka ma on błędną formę: *Zakres, kompetencje, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań*.

omawianej problematyki. Autor nie uwzględnił niestety tak istotnych opracowań B. Noszczaka⁶ czy D. Zamiatały⁷, nie wspominając już o innych pracach cytowanego przez siebie D. Mazurkiewicza⁸. Poważnym uchybieniem jest również pominięcie dwóch bardzo ważnych publikacji wydanych przez Instytut Pamięci Narodowej, zatytułowanych *Urząd do Spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, pod redakcją R. Łatki (t. 1, Warszawa 2020; t. 2, Warszawa 2021)⁹. Daty obu wydań bez cienia wątpliwości wskazują, iż w chwili redagowania monografii przez M. Krawczyka oba tomy były już dostępne na rynku wydawniczym. Co więcej, R. Łatka we wstępie do publikacji Instytutu Pamięci Narodowej prezentuje obszerniejszy wykaz literatury tego przedmiotu, czterokrotnie przywołując opracowania M. Krawczyka¹⁰. Niestety w publikacji autora nie spotkał się z wzajemnością.

Wracając jednak do stanu aktualnych badań przedmiotu, należy zgodzić się z przywołanym powyżej R. Łatką, jak i samym autorem recenzowanej monografii, iż znajdują się one na początkowym etapie. Choć istnieje wiele publikacji traktujących o historii Kościoła Katolickiego w Polsce Ludowej, szczególnie jeśli chodzi o jego relacje z państwem komunistycznym, to ciągle brakuje opracowań dotyczących struktur, działalności i ludzi zatrudnionych w Urzędzie do Spraw Wyznań. Jak podkreśla R. Łatka, dotychczas powstało na ten temat „zaledwie kilka artykułów naukowych i jedna niezbyt udana pozycja książkowa” (odnosząca się do referatu wyznaniowego w Rzeszowie). Jednym z istotnych celów badań zaplanowanych przez Instytut Pamięci Narodowej na najbliższe lata jest wypełnienie tej luki zarówno w kontekście struktur centralnych i wojewódzkich Urzędu do Spraw Wyznań, ich obsady personalnej, jak i działalności. W przygotowaniu Instytutu są monografie dotyczące funkcjonowania struktur centralnych tej jednostki administracyjnej (choćaby autorstwa K. Białeckiego i D. Zamiatały) oraz szereg prac poświęconych jej wojewódzkim strukturom (autorstwa m.in. D. Gucewicza, Ł. Marek, K. Sychowicza, E. Ślęzak, E. Wojcieszek, B. Wójcika), a także monografia poświęcona prawnym aspektem

⁶ Noszczak (red.) 2018; Noszczak 2020a; Noszczak 2020b.

⁷ Zob. chociażby: Zamiatała 2009; Zamiatała 2011; Zamiatała 2012; Zamiatała 2015; Zamiatała 2017; Zamiatała 2018; Zamiatała 2021. Należy podkreślić, iż jest to tylko niewielka część dorobku przywołanego autora, która treściowo koreluje z zagadnieniami poruszonymi przez M. Krawczyka.

⁸ Mazurkiewicz 2019.

⁹ Łatka (red.) 2020; Łatka (red.) 2021.

¹⁰ Łatka (red.) 2021, 7–8.

funkcjonowania Urzędu do Spraw Wyznań (przygotowywana przez zespół prawników związanych z Uniwersytetem Jagiellońskim w Krakowie: K. Krzysztofek-Strzałę, M. Ożoga i M. Strzałę). Sytuacja nie wygląda lepiej, jeśli chodzi o wydania dokumentów źródłowych tej instytucji. Do chwili obecnej powstały zaledwie dwie takie edycje¹¹ i to o charakterze wycinkowym. Ponadto trwają prace nad wydaniem najważniejszych dokumentów dotyczących Urzędu do Spraw Wyznań, ułożonych zgodnie z kryterium chronologicznym (t. 1: 1950–1975; t. 2: 1975–1989)¹².

Michał Krawczyk, zdając sobie sprawę z możliwości podjęcia różnie sprofilowanych badań dotyczących tegoż zagadnienia, a zarazem z konieczności wprowadzenia ograniczeń w tym zakresie, jako cel niniejszej publikacji postawił sobie prezentację wybranych archiwaliów dotyczących struktury i działalności Urzędu do Spraw Wyznań. Zostały one pozyskane przez autora w wyniku kwerendy dokonanej w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (zob. s. 6). Jednak użyty przez niego zwrot „prezentacja wybranych archiwaliów” w żaden sposób nie jest wyjaśniony w publikacji. Czytelnik może jedynie domniemywać, iż chodzi tu wyłącznie o kompilację, zebranie wybranych przez autora dokumentów Urzędu do Spraw Wyznań i zestawienie ich w drugiej części opracowania zatytułowanej: *Wybór archiwaliów* (s. 63–246), bez opatrywania ich stosownym komentarzem naukowym. Mimo tego na podkreślenie zasługuje fakt, iż zebrane materiały – dotąd niepublikowane – poprzez kwerendę autora i formę wydania książkowego mogą trafić do szerszego grona odbiorców. Rzucający się w oczy brak analizy naukowej zawartych w publikacji archiwaliów może sugerować, iż grupą odbiorców, do których kieruje się autor, są przede wszystkim szeroko rozumiani specjaliści zajmujący się powyższą problematyką, w szczególności naukowcy mogący poddać te dokumenty profesjonalnej analizie naukowej. Trudno określić, co zdecydowało o takim ujęciu, gdyż autor tego nie wyjaśnia. Nie było to zapewne podyktowane jego obawami lub słabym warsztatem i doświadczeniem naukowym, gdyż – jak sam podkreśla (s. 56) – tematyka ta jest obecna w jego publikacjach naukowych od 2011 r.

¹¹ Friszke 2010; Raina 1994b.

¹² Łatka (red.) 2021, 7–8.

2. Struktura, metodologia i baza źródłowa monografii

Stanowiące pierwszą część tzw. *Wprowadzenie* (s. 13–48) jest – jak wyjaśnia sam autor (s. 6) – próbą naświetlenia klimatu politycznego czasów komunizmu, specyficznej terminologii oraz ukazania administracyjno-wyznaniowej warstwy działalności państwa wobec Kościoła w systemie komunistycznym. Jak to już wyżej podkreślono, *Wprowadzenie* nie stanowi ani analizy, ani charakterystyki zebranych archiwaliów. Mimo pozyskania znacznej ilości materiałów źródłowych – zajmują one 183 strony w publikacji obejmującej w sumie 246 stron, czyli ponad 2/3 całości – autor zaznacza, iż dają one tylko fragmentaryczny obraz rozległej działalności Urzędu do Spraw Wyznań. Przywołana uwaga oddaje rzeczywisty stan rzeczy. Działalność omawianej jednostki administracyjnej władz PRL obejmowała działania komunistycznych władz państwa polskiego rozciągające się na przestrzeni wielu lat, różnorodne przedmiotowo i „ambitne”, jeśli chodzi o stawiane cele.

Michał Krawczyk zebrał archiwalia w 16 aneksach. Każdy z nich zawiera dokumenty powiązane z działaniami Urzędu do Spraw Wyznań. Aneksy opatrzone zostały tytułami dokumentów oraz stosownymi sygnaturami nadanymi przez Archiwum Akt Nowych. Niestety autor nie wyjaśnił, jaką zasadą kierował się w ich systematyce. Aneksy stanowią zwarty ciąg, nie są pogrupowane ani w układzie chronologicznym, ani materialnym. Archiwalia te w znacznej większości, mimo iż ogniskują się głównie na kwestiach faktycznych rozpatrywanych przypadków operacyjnych, ukazują także strukturę organizacyjną urzędu, jego przeobrażenia, sprawowany nadzór nad terenową administracją wyznaniową, formalny zakres uprawnień poszczególnych komórek organizacyjnych oraz treść aktów prawnych wydawanych przez ten organ.

W kontekście analizy źródłowej przedmiotowej monografii warto podkreślenia jest również to, iż autor posłużył się zarówno literaturą pochodzącą z okresu PRL, jak i wprowadzoną w obieg wydawniczy po 1989 r. Jak podkreśla, jako badacz naukowy jest w pełni świadomy, że wcześniejsze publikacje przesiąknięte są niestety treściami propagandowymi w stopniu uniemożliwiającym, w większości przypadków, ich szersze wykorzystanie. Mimo swojej nikomej wartości merytorycznej – zdaniem M. Krawczyka – stanowią retrospektywny obraz sposobu myślenia ich autorów, co nie jest bez znaczenia, chociażby ze względu na to, że niektórzy z nich (np. S. Markiewicz, W. Mysłek czy A. Łopatka) byli równocześnie, jako funkcjonariusze

KC PZPR i Urzędu do Spraw Wyznań, współtwórcami polityki wyznaniowej państwa. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż autor, przywołując przedmiotowe publikacje w treści monografii, precyzyjnie dokonuje „odessania” PRL-owskiej warstwy czysto ideologicznej od istotnych zagadnień administracyjno-ustrojowych, lokalizując je w kontekście współczesnych, merytorycznych i bardziej wiarygodnych opracowań.

Ramy chronologiczne monografii ograniczone zostały do lat 1950–1975. Dolną granicę czasową stanowi fakt utworzenia Urzędu do Spraw Wyznań na mocy ustawy z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelných władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej¹³. Górną granicę czasową, według M. Krawczyka, wyznaczają: zmiana rządu i objęcie władzy przez nowego I Sekretarza PZPR E. Gierka, pierwsze symptomy „odwilży” na linii państwo–Kościół oraz reforma struktury administracyjnej kraju, która znacząco wpłynęła na zmiany w wymiarze ustrojowym Urzędu do Spraw Wyznań¹⁴. O ile 1950 r. i powiązane z tą datą działania rządu nie budzą zastrzeżeń, to już górna granica czasowa nasuwa szereg wątpliwości. Po pierwsze, niezrozumiałym jest, w jakim sensie odwołanie A. Skarżyńskiego i powołanie K. Kąkola stanowią cenzurę przyjętą przez autora, skoro nastąpiło to w 1974 r., a w tytule pracy zakreśla się ramy czasowe na lata 1950–1975? Po drugie, E. Gierek został I Sekretarzem KC PZPR 20 grudnia 1970 r., a członkiem Rady Państwa PRL 25 marca 1976 r. Datą graniczną przyjętą w recenzowanej monografii jest jednak rok 1975. Wyraźnie więc widać rozbieżność stwierdzenia, że górną granicę czasową stanowi objęcie władzy przez E. Gierka, z rzeczywistym stanem rzeczy. Następnie z lektury monografii dowiadujemy się, że autor skupił się głównie na relacjach pomiędzy Urzędem do Spraw Wyznań a Kościołem Katolickim. Kwestie dotyczące pozostałych kościołów i innych związków wyznaniowych sygnalizowane są sporadycznie, a sprawy ich dotyczące zazwyczaj stanowią tło działań administracyjnych, prawnych i politycznych Urzędu do Spraw Wyznań.

Pod kątem układu strukturalnego, publikacja M. Krawczyka, poza wspomnianym już *Wstępem*, składa się z *Wprowadzenia* oraz *Wyboru archiwaliów* stanowiących dwie części merytoryczne monografii. *Wprowadzenie*

¹³ Dz. U. z 1950 r. Nr 19, poz. 156.

¹⁴ Krawczyk 2022, 7.

zostało podzielone na cztery rozdziały tematyczne, w których podjęto zagadnienia: ideologicznych i konstytucyjnych uwarunkowań polityki wyznaniowej, funkcjonowania Urzędu do Spraw Wyznań i innych ośrodków kształtowania i realizowania polityki wyznaniowej PRL¹⁵, działalności Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1961 oraz 1962–1975 (s. 13–41).

Pierwszy rozdział *Wprowadzenia* ogniskuje się przede wszystkim na regulacjach konstytucyjnych, które wpływały na kształt polityki władz PRL. Punktem odniesienia jest więc tzw. konstytucja lipcowa z 1952 r.¹⁶, a w szczególności unormowania dotyczące zapewnienia obywatelom wolności sumienia i wyznania (art. 70 Konstytucji PRL; w tekście jednolitym z 1976 r. – art. 82 Konstytucji PRL). Autor na żadnej z siedmiu stron rozdziału pierwszego nie wiąże *implicite* wpływów przywołanej ustawy zasadniczej z działaniami czy organizacją Urzędu do Spraw Wyznań. Wydaje się, że powiązanie tych dwóch aspektów ze sobą pozostawia wnikliwemu czytelnikowi. Wskazywać mogą na to przede wszystkim przywołane stanowiska w tej kwestii dwóch wybitnych znawców tej tematyki H. Misztala i M. Pietrzaka. Obaj naukowcy nie pozostawiają bowiem cienia wątpliwości, że konstytucja lipcowa była tylko wyższą formą milczącej aprobaty dla funkcjonowania takich instytucji, jak Urząd do Spraw Wyznań. W praktyce polski model rozdziału państwa i Kościoła okazał się modelem wschodnioeuropejskim, opartym na rozwiązaniach zastosowanych w Związku Radzieckim. Model ten tylko z nazwy był „rozdziałem”, a w praktyce okazał się modelem zwierzchnictwa państwa nad Kościołem¹⁷. Sama zaś ustawa konstytucyjna przypominała pod tym względem bardziej ustawę karną aniżeli konstytucyjną. Było to postępowanie charakterystyczne dla okresu stalinowskiego, w którym rodziła się konstytucja. Akcentowano wówczas nie uprawnienia jednostki, z jakich może ona skorzystać, ale możliwe ograniczenia wolności, stwarzając w ten sposób szerokie podstawy do ingerencji organów państwowych w prawa jednostek, pod pretekstem ochrony samej wolności¹⁸.

Drugi rozdział *Wprowadzenia*, liczący zaledwie trzy strony, traktuje już wprost i bezpośrednio o Urzędzie do Spraw Wyznań – krótko omawia

¹⁵ Zob. szerzej na temat polityki wyznaniowej Gucewicz 2020a; Stanisz 2000.

¹⁶ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz. U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232, dalej: Konstytucja PRL.

¹⁷ Misztal 1996, 223.

¹⁸ Pietrzak 1999, 173.

podstawy prawne, strukturę i działania. W treści tegoż rozdziału, po raz pierwszy w recenzowanym opracowaniu, znajdujemy odnośniki do aneksów zawartych w części drugiej monografii. Nie zostały one niestety ułożone w zgodzie z treścią prowadzonego wywodu naukowego. Przykładowo w treści rozdziału drugiego następują kolejno odniesienia do aneksu I i II, następnie do aneksu XII, po którym autor przywołuje aneks IV, V i VIII, zupełnie pomijając aneks III i VII (zob. s. 20–22). Nigdzie nie wyjaśnia racji tak zastosowanej metodologii. Treść dyskursu połączona z odniesieniami do aneksów nie stanowi komentarza do dokumentów w nich zawartych. Stanowią one raczej bazę źródłową, a nie analityczną. Można byłoby pokusić się nawet o stwierdzenie, że są swoistego rodzaju materiałem dowodowym dla przekazywanych przez autora treści. Skoro o treści mowa – warta podkreślenia wydaje się interesująca, merytoryczna konstatacja autora, iż Urząd do Spraw Wyznań nie był jednak ani jedynym, ani nawet najważniejszym podmiotem kształtującym i realizującym politykę wyznaniową państwa (s. 27). Od końca lat 40. decyzje dotyczące Kościoła i duchowieństwa podejmowane były przez najwyższe kierownictwo partii – Komisję Partyjną do Spraw Kleru powołaną przy Wydziale Administracyjnym KC PZPR¹⁹, zastąpioną w 1971 r. Zespołem do spraw Polityki Wyznaniowej. To tam opracowywano koncepcje, plany strategiczne i taktyczne dotyczące walki z Kościołem. Urząd do Spraw Wyznań bardzo często był jedynie biernym wykonawcą zapadłych rozstrzygnięć i ściśle współpracował w tym zakresie z odpowiednimi departamentami Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, a później Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Rozdział trzeci *Wprowadzenia*, obejmujący treścią jednaście stron (s. 23–33), dotyczy działalności Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1961. Sam tytuł wskazuje, iż w swoich rozważaniach autor skupił się przede wszystkim na działaniach tejże jednostki, głęboko w tle pozostawiając warstwę jej struktury organizacyjnej. Nie jest to wada omawianego opracowania, gdyż treściom merytorycznym zawartym w tym rozdziale nie brakuje ciężaru naukowego. Niemniej jednak, biorąc pod uwagę fakt, iż czwarty rozdział monografii jest tematycznie zakresłony w analogiczny sposób (lata 1962–1975), słuszniejsze wydawałoby się przekonwertowanie

¹⁹ Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Komitet Centralny, Protokół Sekretariatu KC N.154 z dnia 4 lipca 1958 r., Archiwum Akt Nowych, UdSW 56/841.

tytułu samej monografii: *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem*, na tytuł: *Działalność i struktura organizacyjna Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem*. W warstwie merytorycznej tekstu znajdujemy, podobnie jak w rozdziale trzecim, odwołania do poszczególnych aneksów zawartych w *Wyborze archiwaliów*, które również nie zostały usystematyzowane według jasno określonej metodologii. Niemniej sam tekst charakteryzuje się ciekawym ujęciem, w którym autor na pierwszy plan wysuwa problematykę represyjnego działania Urzędu do Spraw Wyznań wobec Kościoła Katolickiego. Kilka kwestii zasługuje tu na podkreślenie. Po pierwsze, zwrócić trzeba uwagę na ingerencję władzy komunistycznej w obsadę stanowisk kościelnych i powiązane z tym faktem akty normatywne, czyli dekret z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych²⁰ (na marginesie warto zaznaczyć, iż jako datę jego wydania autor błędnie podaje 10 lutego 1953 r.) oraz zarządzenie nr 61 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 maja 1953 r. w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych²¹ (tu również należy poczynić małą uwagę – przedmiotowe zarządzenie wydane zostało przez Prezesa RM, a nie Radę Ministrów jak wskazuje M. Krawczyk). Po drugie, odnotować trzeba ingerencję władz komunistycznych w nauczanie religii poprzez usunięcie jej z przestrzeni szkolnictwa publicznego, czego ukoronowaniem stało się uchwalenie ustawy z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania²². Po trzecie, należy podkreślić znaczenie regulacji prawnych, które zmierzały do ograniczenia bazy materialnej Kościoła Katolickiego, w szczególności w zakresie budownictwa sakralnego²³ (w tym przedmiocie w bibliografii autora dostrzega się chociażby brak odniesienia do wartościowego, naukowego opracowania powyższej problematyki przez J. Krajczyńskiego²⁴) oraz zakwestionowanie prawa Kościoła do

²⁰ Dz. U. z 1953 r. Nr 10, poz. 32.

²¹ M.P. z 1953 r. Nr 43, poz. 522.

²² Dz. U. z 1961 r. Nr 32, poz. 160.

²³ Okólnik nr 3 Urzędu do Spraw Wyznań z dnia 27 marca 1957 r. w sprawie budownictwa obiektów sakralnych i kościelnych oraz zaopatrywania tych obiektów w materiały budowlane (tekst w: *Wiadomości Diecezjalne Lubelskie* 4(1957): 115–116).

²⁴ Krajczyński 2017.

majątku poniemieckiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych²⁵. I wreszcie po czwarte, trzeba zwrócić uwagę na utworzenie Koła Księży „Caritas”, tzw. księży patriotów oraz na próby podporządkowania sobie przez władzę działalności zakonów uznanych przez nią za stowarzyszenia²⁶.

W rozdziale czwartym *Wprowadzenia*, obejmującym lata 1962–1975, będącym kontynuacją rozdziału trzeciego, autor w pierwszej kolejności podkreślił fakt znacznego nasilenia represji wobec Kościoła Katolickiego ze strony władz komunistycznych. Zastosowanie przywołanych w rozdziale trzecim mechanizmów zostało w tym czasie zintensyfikowane w kilku zasadniczych działaniach Urzędu do Spraw Wyznań. Były to: próby skonfliktowania istniejących na ziemiach polskich zgromadzeń zakonnych z Konferencją Episkopatu Polski²⁷; tworzenie i popieranie schizmatycznych parafii odłączonych od Kościoła Katolickiego w wyniku zaognianych sporów; przeciwdziałanie obchodom Milenium Chrztu Polski i peregrynacji obrazu Matki Bożej Częstochowskiej²⁸; przystąpienie do ostatecznej likwidacji niższych seminariów oraz powoływanie alumnów wyższych seminariów duchownych do służby wojskowej w specjalnych jednostkach wojskowych, w których byli poddawani indoktrynacji i łamaniu wolności sumienia i wyznania²⁹.

Bibliografia została podzielona przez autora na: literaturę przedmiotu, archiwalia wydane drukiem, akty prawne (konstytucje, ustawy i inne akty rangi ustawowej, rozporządzenia, akty prawne niższego rzędu) oraz orzecznictwo. Zastosowany przez autora podział bibliograficzny wydaje się trafny, niemniej korekta w zakresie usystematyzowania hierarchii źródeł byłaby wskazana (przeniesienie „Literatury” i „Archiwaliów wydanych drukiem” w miejsce po „Aktach prawnych”). Przypisy utworzone zostały zgodnie

²⁵ Okólnik nr III 22a/29/57 Urzędu do Spraw Wyznań z dnia 3 czerwca 1957 r. stwierdzający stan prawny poniemieckiego majątku kościelnego na Ziemiach Zachodnich i Północnych (za: Raina 1994a, 118).

²⁶ Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 6 sierpnia 1949 r. w sprawie wykonania dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, Dz. U. z 1949 r. Nr 47, poz. 358. Zob. Ordon 2016; Zamiatała 2009; Zamiatała 2011; Zamiatała 2012; Zamiatała 2018; Zamiatała 2021.

²⁷ Notatka informacyjna dla kierownictwa KC PZPR z rozmów przeprowadzonych 15–29 II i 2–17 III 1964 r. z prowincjałami, Archiwum Urzędu do Spraw Wyznań, ZR, t. 74/1 (za: Dudek 1995, 173).

²⁸ Autor powołuje się w tym aspekcie na obszerną literaturę źródłową, co podnosi znacznie walor przedmiotowego opracowania (zob. s. 37).

²⁹ Krawczyk 2022, 38–39.

z kryteriami metodologicznymi właściwymi pracom naukowym. Czytelnik nie ma żadnego problemu z odnalezieniem źródła, do którego odwołuje się autor, niemniej – jak to już wykazano powyżej – zdarzają się błędy w tytułach i datach aktów prawnych czy przytoczonej literatury.

Podsumowanie

Nie ulega wątpliwości, że w swej warstwie merytorycznej przedmiotowa monografia jest wartościową pozycją dla środowiska prawników (zarówno państwowych, jak i kościelnych), administratywistów, politologów i historyków odpowiedzialnie podchodzących do badań naukowych w tym przedmiocie. Wybór problematyki badań naukowych przeprowadzonych na potrzeby recenzowanego opracowania i sformułowanie go w przyjętym tytule monografii jest dla autora uwarunkowany specyfiką dotychczasowych i ważnych dla niego badań naukowych, o czym świadczy, wspomniany już wyżej, poprzedzający wydanie monografii cykl publikacji, dostrzeżony także w opracowaniach Instytutu Pamięci Narodowej. Monografia Michała Krawczyka niewątpliwie stanowi istotną część dorobku badacza historii polskiego prawa wyznaniowego, a on sam dołącza do grona znawców tego przedmiotu. W omawianej monografii autor dobrze skorelował umiejętności badawcze z wiedzą prawniczą i posiadanymi praktycznymi umiejętnościami, istotnymi do naukowej prezentacji zagadnienia. Również wybór problematyki recenzowanej pozycji należy uznać za słuszny oraz zasadny. Zastosowanie aparatu metodologicznego poprzez odpowiednio zróżnicowane metody badawcze (historyczno-prawna, dogmatyczno-prawna) oraz analiza tekstów i syntetyczne wnioski nie powinny budzić poważniejszych zastrzeżeń, choć kilka kwestii wymagałoby korekty (np. przywoływanie tytułów, systematyka bibliografii czy odniesienia do aneksów, zawarte w części pierwszej, tzw. *Wprowadzeniu*). Autor w dobrym stopniu wywiązał się z podjętego zadania. Przedmiotowa monografia – w mojej ocenie – jest pracą dobrą, samodzielną i twórczą, choć pozostawiającą nieco do życzenia pod kątem źródłowym czy metodologicznym. Stanowi wkład zarówno we współczesne badania dotyczące prawa wyznaniowego czy administracji, jak i nauk historycznych i politycznych. Jest pracą aktualną i godną polecenia.

Bibliografia

- Dudek, Antoni. 1995. *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*. Kraków: Wydawnictwo „PiT”.
- Friszke, Andrzej. 2010. *PRL wobec Kościoła. Akta Urzędu do Spraw Wyznań 1970–1978*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Towarzystwo „Więź”.
- Gucewicz, Daniel. 2020a. *Polityka wyznaniowa PRL*, <https://histmag.org/Polityka-wyznaniowa-PRL-20538> [dostęp: 15.12.2022].
- Gucewicz, Daniel. 2020b. „Wydział do spraw Wyznań w Gdańsku 1950–1990. Wybrane zagadnienia”. W: *Urząd do Spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. Rafał Łatka, 15–38. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Krajczyński, Jan. 2017. „Wybrane problemy Kościoła katolickiego w PRL w zakresie realizacji własnej misji”. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica* 80: 55–77.
- Krawczyk, Michał. 2022. *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem*. Siedlce: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego.
- Łatka, Rafał (red.). 2020. *Urząd do Spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, Rafał (red.). 2021. *Urząd do Spraw Wyznań – struktury, działalność, ludzie*, t. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności Urzędu ds. Wyznań w Polsce ludowej (1945–1956)*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Mazurkiewicz, Dariusz. 2007. *Działania Wydziału do Spraw Wyznań w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego w latach 1950–1972. Studium prawno-historyczne* [praca doktorska]. Lublin: BKUL.
- Mazurkiewicz, Dariusz. 2019. „Ingerencje Wydziału do Spraw Wyznań w Zielonej Górze w funkcjonowanie seminariów duchownych Kościoła gorzowskiego w latach 1946–1972”. *Studia Paradyskie* 29: 75–100.
- Miształ, Henryk. 1996. *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Miształ, Henryk, Artur Mezgłowski. 2005. „Zarys kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań”. W: *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. Artur Mezgłowski, Piotr Stanisław, Marta Ordon, 33–70. Lublin: Wydawnictwo KUL.

- Noszczak, Bartłomiej (red.). 2018. *Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)* – Warszawa. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Noszczak, Bartłomiej. 2020a. *Antymilenium. Konflikt państwa z Kościołem na tle obchodów tysiąclecia chrztu Polski (1956–1966–1967)*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Noszczak, Bartłomiej. 2020b. *Międzynarodówka antykościelna. Współpraca polskiego Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych (1954–1989) – preliminaria badawcze*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Nowakowski, Andrzej. 1998. „Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce”. *Kościół i Prawo* 13: 27–40.
- Ordon, Marta. 2016. „Prawo o stowarzyszeniach jako instrument nadzorowania działalności zgromadzeń zakonnych w latach 1949–1989”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 19: 237–261. DOI: <https://doi.org/10.31743/spw.134>.
- Pietrzak, Michał. 1999. *Prawo wyznaniowe*. Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN.
- Stanisz, Piotr. 2000. „Ideologiczne podstawy polityki wyznaniowej w PRL”. *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej* 7: 259–270.
- Raina, Peter. 1994a. *Kardynał Wyszyński, t. 3: Czasy Prymasowskie 1956–1961*. Warszawa: Książka Polska.
- Raina, Peter. 1994b. *Kościół – państwo w świetle akt wydziału d/s wyznań 1967–1968. Próby kontroli Kościoła. Wydarzenia marcowe. Interwencja sierpniowa w Czechosłowacji*. Warszawa: Książka Polska.
- Zamiatała, Dominik. 2009. *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945–1989, t. 1: Problematyka organizacyjno-personalna*. Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Zamiatała, Dominik. 2011. „Działania represyjne władz komunistycznych wobec zakonów męskich w PRL”. *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura* 10: 211–236.
- Zamiatała, Dominik. 2012. *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945–1989, t. 2: Działalność duszpasterska i społeczna zakonów w latach 1945–1989*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Zamiatała, Dominik. 2015. „Duszpasterstwo polonijne w latach 1945–1989 w dokumentach Urzędu do Spraw Wyznań – rekoniesans po zasobie archiwalnym Archiwum Akt Nowych w Warszawie”. W: *W kręgu badań nad Polonią i duszpasterstwem polonijnym. Istota i metodologia badań polonijnych*, red. Sławomir Zych, Bartosz Wałicki, 145–164. Lublin–Sokołów Małopolski: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Miejska i Gminna Biblioteka Publiczna.

- Zamiatała, Dominik. 2017. „Współpraca KGB z SB w walce z Kościołem katolickim w latach sześćdziesiątych XX w.”. W: *Kościół katolicki w Europie Środkowo-Wschodniej w obliczu dwóch totalitaryzmów (1917–1990)*. T. 2, red. Mariusz Krzysztofiński, Józef Wołczański, 183–210. Rzeszów–Lwów: Instytut Pamięci Narodowej, Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej Obrządku Łacińskiego.
- Zamiatała, Dominik. 2018. „Zakony męskie wobec obchodów milenijnych 1966 roku”. W: *Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967) – Warszawa. Studia i materiały*, red. Bartłomiej Noszczak, 213–240. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Zamiatała, Dominik. 2021. „Zrzeszenie Katolików „Caritas” w optyce polityki władz komunistycznych w Polsce w latach 1950–1970”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 1: 227–252.

